

Хома Ольга Михайлівна,
ORCID ID: 0000-0002-0778-1431
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та методики початкової освіти
Мукачівський державний університет

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

FORMATION OF THE CULTURE OF WRITTEN COMMUNICATION AMONG YOUNGER SCHOOLCHILDREN

У статті зацентовано увагу на формуванні культури писемного мовлення, що є сьогодні актуальною проблемою. Однією із ключових компетентностей законодавством України визначено здатність особистості володіти державною мовою. Проаналізовано підходи учених до формулювання поняття «культура мовлення», охарактеризовано окремі порушення писемного мовлення молодших школярів.

Метою статті є окреслення шляхів формування культури писемного мовлення на уроках української мови в учнів початкової школи. Професійний досвід автора, спостереження за діяльністю учителів дали можливість виокремити такі напрями роботи: засвоєння графічної системи української мови на адаптаційно-ігровому етапі (1–2 класи); формування орфографічної, пунктуаційної компетентностей; визначення системи вправ та завдань, спрямованих на оволодіння писемним мовленням упродовж усього курсу «Українська мова та читання».

Найбільше помилок у молодших школярів спостерігається під впливом специфіки усного українського мовлення (орфоепії), несформованих правописних умінь. Важливими методичними умовами розвитку культури писемного мовлення визначено: забезпечення взаємозв'язку фонетичної, графічної, граматичної систем української мови й основ орфографії, системна цілеспрямована робота над формуванням практичних умінь.

Підкреслено, що формування правописної навички є довготривалим процесом й проходить кілька етапів: розвиток фонетико-графічних умінь, оволодіння графічною системою української мови (1 клас), засвоєння правила й розпізнавання орфограми, уміння його застосувати й переносити на інші подібні приклади, автоматизація набутих навичок. Пріоритетне значення надається застосуванню системи тренувальних вправ та завдань (списування, навчальні диктанти, орфографічний аналіз, робота із словниками).

На думку автора, успішному засвоєнню правил орфографії сприяють такі методи: традиційні – пояснювально-ілюстративний, евристична бесіда, індукція, дедукція, практичних вправ та інші; інноваційні – дослідження, спостереження над мовним явищем, кубування, «мікрофон», складання інтелект-карти, алгоритмізації та інші. 3-поміж прийомів доречними є: імітація, показ артикуляції, аналіз, синтез, порівняння, узагальнення.

Ураховуючи Концепцію Нової української школи щодо наскрізного виховання школярів, сфокусована увага на формуванні мовленнєвої текстової компетентності. На конкретному прикладі показано комплексну роботу над текстом.

Ключові слова: початкова школа, українська мова, писемне мовлення, методи й прийоми, орфографічна компетентність.

The article focuses attention on the formation of the culture of written communication, which is a topical issue nowadays. One of the key competences defined by the legislation of Ukraine is the ability of an individual to master the state language. The approaches of scientists to the formulation of the concept of «speech culture» were analyzed, and certain disorders of the written speech of younger schoolchildren were characterized.

The purpose of the article is to outline the ways of forming the culture of written communication in Ukrainian language lessons for primary school students. The professional experience of the author, observation of the activities of teachers made it possible to single out the following areas of work: mastering the graphic system of the Ukrainian language at the adaptation-game stage (grades 1–2); formation of spelling and punctuation skills; definition of a system of exercises and tasks aimed at mastering written communication throughout the course «Ukrainian language and reading».

The majority of errors made by younger schoolchildren are observed under the influence of the specifics of oral Ukrainian speech (orophoepy), unformed spelling skills.

It is emphasized that the formation of spelling skills is a long-term process and goes through several stages: the development of phonetic and graphic skills, mastering the graphic system of the Ukrainian language (1st grade), mastering the rules and recognition of spelling, the ability to apply it and transfer it to other similar examples, automation of acquired skills. Priority is given to the application of a system of training exercises and tasks (writing down, educational dictations, orthographic analysis, work with dictionaries).

According to the author, the following methods contribute to the successful learning of spelling rules: traditional: explanatory and illustrative, heuristic conversation, induction, deduction, practical exercises and others; innovative: research, observation of the language phenomenon, cubing, «microphone», making an intelligence map, algorithmization and others. Among the methods appropriate are: imitation, demonstration of articulation, analysis, synthesis, comparison, generalization.

Taking into account the concept of the New Ukrainian School regarding the comprehensive education of school-children, attention is focused on the formation of speech and text competence. A specific example shows complex work on the text.

Key words: primary school, Ukrainian language, written communication, methods and techniques, spelling competence.

Постановка проблеми. Закон України «Про освіту» передбачає формування ключових компетентностей (Розділ 2 стаття 12) [2]. З-поміж них вкрай важливе значення має «вільне володіння державною мовою», що дає можливість оволодіти усіма іншими компетентностями. Усне й писемне мовлення як взаємопов'язані форми мовленнєвої діяльності забезпечують формування комунікативної компетентності. Державний стандарт початкової освіти мовно-літературної освітньої галузі, типові освітні програми спрямовані на розвиток мовленнєвої особистості, яка здатна соціалізуватися у суспільному житті та володіти культурою усного й писемного мовлення.

У фокусі нашого дослідження проблема розвитку культури писемного мовлення. Актуальність вивчення зумовлюється роллю української мови у розвитку української національної ідентичності, відповідно й сучасними підходами до навчання її у початковій школі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Студіювання наукової літератури засвідчує, що ця проблема вивчається низкою науковців (Н. Бабич, Д. Ганич, А. Коваль, М. Пентилюк та інші). У рамках початкової освіти методика оволодіння українською мовою розкривається у наукових працях Т. Білявської, М. Вашуленка, О. Вашуленко, Т. Котик, К. Пономарьової та інших. Поняття «культура мовлення» трактується, як дотримання літературних норм вимови, наголошення, слововживання, побудови словосполучень, речень, текстів; нормативність усної й писемної мови, що виражається в її правильності, точності, ясності, чистоті, логічності, доречності, виразності, а також у різноманітності граматичних конструкцій, багатстві словника, дотриманні в писемному мовленні орфографічних і пунктуаційних норм [3, с. 18]. За словами С. Шевчук, І. Клименко культура мови кодифікує норми, стандарти репрезентації мовної системи. Вона не лише утверджує норми літературної мови, а й пропагує їх, забезпечуючи стабільність і рівновагу мови. ... Культура мовлення – невід'ємна складова загальної культури особистості [7, с. 67–68].

Окрема частина учнів початкової школи мають порушення звукового аспекту мови, недостатньо у них сформовані фонетико-фонематичні уміння, що впливає на культуру писемного мовлення. Л. Руденко досліджує порушення писемного мовлення молодших школярів, зокрема дисграфії, з погляду логопедії [5].

Сучасними лінгводидактами розроблена методика роботи на уроках української мови з проблеми розвитку культури усного й писемного мовлення. М. Вашуленко у навчально-методичному посібнику [1] розкрив особливості методики навчання інтегрованого курсу «Українська мова» (1–2 класи) на засадах компетентнісного підходу з урахуванням вимог Нової української школи. Науковець підкреслює, що навчання молодших школярів/школярок української мови в наш час набуває особливої значущості. Нині вчительство має піклуватися про чистоту, виразність, багатство мовлення своїх вихованців, прищеплювати їм любов до української мови, необхідність і бажання спілкуватися нею не тільки в навчальній діяльності на уроках, а й у повсякденному житті, формуючи таким чином ключову комунікативну компетентність [1, с. 4–5].

Мета статті: розкрити шляхи формування культури писемного мовлення на уроках української мови в учнів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Професійний досвід автора статті, спостереження за діяльністю учителів початкової школи дали можливість виокремити напрями формування культури писемного мовлення на уроках української мови у початковій школі:

- 1) оволодіння графічною системою української мови на адаптаційно-ігровому етапі (1–2 класи);
- 2) формування орфографічної, пунктуаційної компетентностей;
- 3) визначення системи вправ та завдань, спрямованих на оволодіння писемним мовленням упродовж вивчення курсу «Українська мова та читання».

Як показує наше дослідження, найбільше помилок у писемному мовленні учнів початкової

школи спостерігається під впливом специфіки усного українського мовлення (орфоєпії), несформованими правописними вміннями.

Культура писемного мовлення включає грамотне, акуратне й охайне письмо відповідно до мовних норм. У цьому процесі взаємодіють слуховий, зоровий, мовно-артикуляційний, руховий аналізатори, які у молодших школярів не всі розвинені на належному рівні. Окрім того, слід зважити на те, що письмо вимагає як фізичного, так й психічного напруження.

Важливими методичними умовами розвитку культури писемного мовлення вважаємо: забезпечення взаємозв'язку фонетичної, графічної, граматичної систем української мови й основ орфографії, системну цілеспрямовану роботу над формуванням практичних умінь.

Проаналізуємо напрями формування культури писемного мовлення на уроках української мови, названі вище.

Вкрай важливе значення має оволодіння графічною системою української мови на адаптаційно-ігровому етапі (1–2 класи). Добукварний, букварний та післябукварний періоди навчання грамоти закладають основи засвоєння графічної системи мови. Написання елементів букв, букв, поєднання їх у склади, слова, речення є першими навчальними діями до оволодіння письмовим мовленням. При цьому важливо дотримуватися відповідного аналітико-синтетичного методу навчання, прийомів аналізу й синтезу.

Засвоєння написання нової букви, поєднання її у склади передбачає дотримання такого алгоритму: 1) показ взірця букви з поясненням елементів; 2) написання букви вчителем на дошці з методичним коментарем; 3) виведення букви учнями у повітрі; 4) написання дітьми букви у зошиті; 5) аналіз написаного; 6) складання складів, слів, речення. Водночас формуються практичні вміння вживання великої букви на початку речення, у власних назвах, у вживанні апострофа (учні знайомляться з апострофом як з небуквеним знаком). У школярів першого класу зустрічаються помилки на пропуск чи заміну букв, неправильне її зображення.

За дослідженнями О. Прищепи необхідна диференційована додаткова робота щодо навчання дітей правильному й безпомилковому сприйманню форми кожної букви і письму її в рядку зошита [4, с. 16].

Цю роботу вбачаємо у проведенні ігрових вправ: складання букви із використанням леґо-конструктура, намистинок, казкового персонажа

«буквоїда», візуального методу «скрайбінгу» та інш.

У другому класі продовжується робота над розвитком техніки письма, культури оформлення письмових робіт. У практиці роботи вчителів початкової школи мають місце каліграфічні хвилячки («Пишу гарно»).

В учнів формуються такі вміння:

- зображати розчерки для розвитку рухів руки уздовж рядка, розчерки схожі з елементами літер;
- зображати прості геометричні фігури, контури предметів безвідривним рухом руки;
- писати окремо літери за зразком з попереднім аналізом і поясненням учителя на дошці;
- писати літери під лічбу «один-і»...;
- писати літери, буквосполучення у складі розчерку, який регулює їхній нахил, паралельність елементів, однакову відстань... [4, с. 30].

Значна увага звертається на формування орфографічної компетентності через засвоєння окремих правил написання слів, що має своє продовження у 3–4 класах, зокрема: вживання великої літератури, написання слів з буквами, що позначають ненаголошені у корені слова, написання слів із префіксами, вживання апострофа, написання окремих частин мови та інші.

Формування орфографічної компетентності відбувається у процесі засвоєння всього курсу «Українська мова та читання». Спеціального розділу «Орфографія» у початковій школі не спостерігається. Правила написання засвоюються під час вивчення тем «Звуки й букви», «Будова слова», «Частини мови», а правила пунктуації – при вивченні теми «Речення». Типовими освітніми програмами передбачено взаємозв'язок усіх змістових ліній мовно-літературної освітньої галузі, наскрізне оволодіння правилами написання слів.

Успішному засвоєнню правил орфографії та пунктуації сприяють такі методи:

- 1) традиційні: пояснювально-ілюстративний, евристична бесіда, індукція, дедукція та інші;
 - 2) інноваційні: дослідження, спостереження над мовним явищем, кубування, «мікрофон», складання інтелект-карти, алгоритмізації та інші.
- 3-поміж прийомів рекомендуємо такі: імітація, показ артикуляції, аналіз, синтез, порівняння, узагальнення.

Слід підкреслити, що формування правописної навички є довготривалим процесом й проходить кілька етапів: засвоєння правила й розпізнавання орфограми, вміння його застосувати й перенести на інші подібні приклади, автоматизація набутих навичок. Пріоритетне значення надаємо

застосуванню системи тренувальних вправ та завдань, спрямованих на оволодіння писемним мовленням упродовж усього курсу «Українська мова та читання»: списування, навчальні диктанти, орфографічний аналіз, робота зі словниками.

Списування (дослівне, творче, вибіркоче) є досить ефективною навчальною вправою, оскільки в його процесі беруть участь кінестетичні, зорові аналізатори; здійснюються розумові операції – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення. Воно має на меті: формування каліграфічного письма; закріплення правил написання слів через зорове сприймання; активізацію пізнавальної діяльності учнів, розвиток швидкості письма. Матеріалом для списування можуть бути слова, речення, тексти. Особливу увагу слід сконцентрувати на списуванні текстів, позаяк вони є кодом певної інформації й надають можливість проведенню комплексного мовного аналізу.

Навчальні диктанти є вправою, що спрямована на розпізнавання й застосування учнями правил орфографії чи пунктуації. Вони є показником сформованості орфографічної й пунктуаційної грамотності. Слухові диктанти дають можливість школярам практично встановлювати асоціативні зв'язки: звук-буква; зорово-слухові спрямовані на розвиток в учнів слухового й зорового сприйняття слова, (словосполуки), орфографічної пильності. Контрольний диктант й діагностувальні роботи дають можливість учителю здійснити моніторинг щодо сформованості в учнів орфографічної та пунктуаційної компетентностей у межах програмових вимог.

Як показує наше дослідження, вкрай важливого значення набуває робота із словниками – шкільним тлумачним, орфографічним, синонімів та антонімів, етимологічним та іншими (для початкових класів). Види робіт над словниками повинні бути спрямовані на формування мовної, мовленнєвої компетентностей та сприяти розвитку усного й писемного мовлення. Зміст деяких завдань для учнів 4 класу:

1) за орфоепічним словником дослідіть написання та вимову перших п'ятьох слів на букву Д д, запишіть їх у формі таблиці «вимовляю», «пишу»;

2) за орфографічним словником випишіть десять слів на букву В в, у яких вживається апостроф. Виконайте орфографічний аналіз одного із них;

3) за шкільним тлумачним словником запишіть три слова з буквою Г г, складіть з ними речення;

4) складіть твір-есе «Чому слід користуватися словниками?»

Нами рекомендується системне проведення орфографічного аналізу слів упродовж усього навчання української мови. Вважаємо, що ефективним він буде за умови супроводжувального пояснення алгоритму написання слова.

Приклад, завдання для учнів 4 класу: пояснити написання слова «м'ята». Учень міркує таким чином: як напишу це слово – з апострофом чи без апострофа; досліджую місце апострофа у будові слова; апостроф у корені слова; з'ясовую умови його написання; апостроф написаний після букви ем перед буквою я; використовую правило: після букв б, п, в, м, ф перед буквами я, ю, є, ї у корені слова пишеться апостроф.

Засвоєння правил правопису у різних розділах програми супроводжується розвитком мовленнєвої компетентності. За дослідженнями О. Чупріної, до специфічних методів формування мовленнєвої компетентності учнів на уроках української мови віднесено: методи формування мовленнєвої текстової компетентності, спрямовані на поступове формування мовленнєвих знань і розвиток видів мовленнєвої діяльності (метод спрямованого читання й обмірковування, метод смислового бачення тексту, метод бесіди за змістом сприйнятого тексту, метод проєктів, складання історій за допомогою сюжетних малюнків, есе, гра та ін.); методи формування мовленнєвої комунікативної компетентності (діалогування, рольова гра, кейс-метод та ін.) [6].

Важливо упродовж усього курсу «Українська мова та читання» показати красу й багатство рідної мови, залучити учнів до вивчення традицій й звичаїв українського народу через його зміст; збагачувати й активізувати активний словник; вивчати й аналізувати мовні явища за усіма рівнями: фонетичному, морфологічному, синтаксичному.

Приклад проведення комплексної роботи над текстом.

Україна – це моя держава. Вона славиться лісами, джерельними водами, швидкоплинними річками. Але найбільше її багатство – це працюючі люди. Сьогодні ми пишаємося нашими захисниками, які захищають Україну від ворогів.

Завдання:

1. Прочитайте текст, закінчіть думку 2–3 реченнями. Задайте один одному запитання щодо змісту.

2. Подивіться відеоролик (2 хвилини) про одного із захисників України. Що ви йому написали б?

3. Знайдіть у тексті слова, в яких звуків менше, ніж букв. Обґрунтуйте свій вибір.

4. Виконайте такі види мовного розбору у другому реченні: установити зв'язок слів у реченні, комплексний аналіз слова «річками».

5. Порівняйте написання й вимову слів: славиться, джерельними, багатство. Висловіть свою думку щодо цього.

6. Запишіть каліграфічно текст у зошити, поясніть з'єднання букв у слові «сьогодні».

Завдання можуть виконуватися в усній чи письмовій формах, колективно та індивідуально.

Підкреслимо, що у цьому процесі в учнів початкової школи розвивається критичне мислення, виробляються такі якості особистості, як акуратність, старанність, відповідальність та інші, формуються загальнодемократичні, морально-етичні цінності молодшого школяра. Наскрізне виховання особистості є важливою складовою Концепції Нової української школи, що слід урахувати, формулюючи мету

та завдання уроку й добираючи систему тренувальних вправ. Українська мова та читання є тим предметом, який формує національно-мовленеву особистість.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, у статті окреслено шляхи формування культури писемного мовлення в учнів початкової школи. Виокремлено й проаналізовано такі напрями роботи: засвоєння графічної системи української мови на адаптаційно-ігровому етапі (1–2 класи); формування орфографічної, пунктуаційної компетентностей; визначення системи вправ та завдань, спрямованих на оволодіння писемним мовленням упродовж усього курсу «Українська мова та читання».

Перспективою подальшого дослідження є застосування інтерактивних технологій навчання у процесі формування культури писемного мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вашуленко М.С. Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Українська мова» у 1–2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу: навч.-метод. посіб. К.: Видавничий дім «Освіта», 2019. 192 с.
2. Закон України. Про освіту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
3. Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика. К. : Вежа, 1994. 230 с.
4. Прищепа О. Ю. Формування і розвиток навичок письма молодших школярів на засадах диференційованого підходу: методичний посібник. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2020. 72 с.
5. Руденко Л. В. Порушення писемного мовлення у дітей молодшого шкільного віку: сучасний погляд. *Вісник Сковородинівської академії молодих учених* [Електронне видання] : зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; [редкол.: Ю. Д. Бойчук (голов. ред.) та ін.]. Харків, 2021. С. 315–320.
6. Чупріна О. В. Методи розвитку зв'язного мовлення на уроках української мови в початковій школі. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*: серія «Педагогіка та психологія» Випуск 2 (8) 2018. С. 170–173.
7. Шевчук С. В., Клименко І.В. Українська мова за професійним спрямуванням : Підручник. 2-ге вид., виправ і доповнен. К.: Алерта, 2011. 696 с.